

УДК 159.923

МОРАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ І СВОБОДА: ЛОГІКА ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ

Ратинська І. В.

У статті актуалізовано важливість таких особистісних характеристик, як відповідальність, моральна відповідальність, свобода, розкрито їх сутність та особливості прояву. Встановлено взаємозв'язок цих характеристик. Доведено, що становлення моральної відповідальності особистості відбувається за умови формування у неї прагнення до свободи.

Ключові слова: відповідальність, моральна відповідальність, свобода, особистість, взаємозв'язок.

В статье актуализировано значение таких личностных характеристик, как ответственность, моральная ответственность, свобода, раскрыта их сущность и особенности проявления. Установлена взаимосвязь этих характеристик. Доказано, что становление нравственной ответственности личности происходит при условии формирования у нее ориентации на свободу.

Ключевые слова: ответственность, моральная ответственность, свобода, личность, взаимосвязь.

The article actualizes the importance of such personality characteristics as responsibility, moral responsibility, freedom, and reveals their essence and specificity of display. The interrelationship of these characteristics has been established. The formation of moral responsibility has been proved to take place on condition that the formation of orientation towards freedom takes place.

Key words: responsibility, moral responsibility, freedom, personality, interconnection.

Постановка проблеми. Характерні для українського суспільства соціальні, культурні та ідеологічні трансформації вимагають осмислення стратегії і тактики формування духовно багатой, соціально стійкої, а головне морально відповідальної особистості. Актуальність цієї проблеми посилюється й такими характерними для сучасної дійсності негативними чинниками, як зниження рівня загальної, зокрема й моральної культури, соціальна апатія, проникнення в суспільну свідомість нових цінностей, позначених вивіщенням меркантилізації та раціоналізації, перекрученням сутнісного змісту особистісної свободи, відмовою від відповідальності за власні дії та їх наслідки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Звернення до наукових джерел свідчить, що на психологічному рівні (К. Абульханова-Славська, І. Бех, М. Боришевський, Л. Колберг, Г. Костюк, М. Савчин, Дж. Роттер) відповідальність розглядається як одна із генералізуючих якостей, результат інтеграції всіх психічних функцій особистості та суб'єктивного сприйняття нею навколишньої дійсності, емоційного ставлення до обов'язку.

Безпосередньо питанням моральної відповідальності як моральної риси людини, мети виховання та якості, що концентрує в собі усвідомлений особистістю обов'язок, присвячено праці Г. Васяновича, Г. Малигіної, О. Пономарьова, Є. Пузирьова, О. Романовського, Т. Титаренко.

Свобода – складне, полісемантичне поняття, про що свідчать різноманітні його дефініції у творах Г. Гегеля, І. Канта, Ж.-П. Сартра, Ф. Шеллінга, К. Ясперса, які не лише піднімають питання про межі людської свободи, а й констатують можливість трансформації інтенцій свободи у поведінці індивіда. З погляду реалії сьогодення до окреслення сутнісних характеристик свободи звертаються М. Боритко, С. Крапивенський, М. Панасенко, Л. Подоляк, В. Чернобровкіна.

Незважаючи на широкий спектр звернень до проблеми відповідальності, моральної відповідальності та свободи, наявна об'єктивна потреба подальшого переосмислення взаємозв'язку цих категорій, що сприятиме кращому розумінню їх

сутнісних ознак, які впливають на життєдіяльність особистості та її буття у відносинах з іншими.

Мета статті – на основі розкриття сутності відповідальності та свободи з'ясувати точки їх дотику та взаємозв'язку.

Виклад основного матеріалу. Відповідальність – це категорія етики і права, що відображає особливе соціальне і морально-правове ставлення особистості до суспільства (людства в цілому), характеризується виконанням морального обов'язку та правових норм. Сприйняті індивідом, вони стають внутрішньою основою мотивації його відповідальної поведінки.

Відповідальність передбачає необхідність збереження індивідуальної своєрідності, нетотожності кожного життєвого світу, зрозумілого й незрозумілого, схожого на власний та зовсім протилежного, приємного й такого, що викликає антипатію. Адже існувати, за Ж.-П. Сартром, – це завжди "брати на себе" своє буття, тобто завжди бути відповідальним за нього, а не отримувати ззовні як фант чи камінь. При цьому відповідальність не суперечить свободі, вона є її логічним наслідком, що об'єднує низку вчинків на життєвому шляху людини, її біографію [11, с. 381].

На думку І. Беха, відповідальність забезпечує визнання людиною своєї активної причетності до соціального і природного світу. При цьому означене визнання – не стільки результат оцінювання особистості іншими людьми, скільки її власне переконання, моральний принцип, підсумок самоусвідомлення. Тому людина – не пасивний споглядач будь-яких соціальних подій, а активний їх учасник. Відповідальна людина має право стверджувати: я відповідаю всім своїм життям, кожний мій акт і переживання є моментом мого життя як відповідальності. Внутрішній світ відповідальної особистості завжди відкритий для соціальних потреб, пріоритетів, людських цінностей [3, с. 56].

Відповідальність можна визначити як автономію, добровільне здійснення необхідності в межах і формах, які суб'єкт відповідальності визначає самостійно. Звідси основними характеристиками відповідальності вважаються:

– самостійність як здійснення особистістю вибору способу діяльності (або спілкування) й досягнення результату під час встановлення як рівня складності діяльності, так і часу та меж, потрібних для її здійснення;

– незалежність від зовнішнього контролю внаслідок перетворення зовнішнього обов'язку на внутрішню потребу, що регулюється завдяки самоконтролю;

– усвідомлення цілісності завдання, що виконується (відповідальна людина знає, що вона робить, має чіткі особистісні критерії діяльності й передбачає наслідки власних дій);

– упевненість у своїх силах, сумісність їх із прийнятим завданням (безвідповідальна людина береться за неможливу справу або обіцяє неможливе) [5].

Відомий підхід, у рамках якого відповідальність трактується як усвідомлена свобода в ухваленні рішень, виборі цілей та способів, методів і стилів їх досягнення. Оскільки означена свобода нерозривно пов'язана з активністю суб'єкта, міра його відповідальності зумовлюється наслідками діяльності, що обирається довільно через ухвалення відповідного рішення [8].

У праці П. Алексеєва та А. Паніна моральна відповідальність розглядається як категорія етики, що характеризує ставлення особистості до інших людей, суспільства, природи в контексті здійснення певних моральних вимог, що висуваються перед нею [1].

Моральна відповідальність безпосередньо пов'язана зі специфікою реалізації моральної свободи, яка передбачає морально-відповідальну поведінку індивіда в соціумі та уособлює здатність особистості самостійно регулювати свою діяльність, відповідати за свої вчинки та їх наслідки [10, с. 40].

Свобода – важлива філософська категорія, яка характеризує фундаментальні основи людського буття, адже поза свободою людина не може повноцінно здійснювати свою життєдіяльність. Інакше кажучи, свобода передбачає відсутність перешкод для дій людини. Отже, за своєю природою свобода є діяльнісною і постає як оволодіння індивідом необхідністю, панування над об'єктивними умовами буття та власною природою, що досягається завдяки діяльності. Саме в процесі діяльності він будує світ згідно зі своїми потребами, змінює його і, як наслідок, змінюється сам, розвиваючи свої здатності і нахили. Звідси цінність свободи полягає в тому, що

вона постає рушійною силою, яка спрямовує людину на духовну інтеграцію зі світом через пошук, вибір і знаходження свого призначення, що полягає в неповторному, властивому лише їй способі зміни світу шляхом досягнення своєї представленості в ньому [14].

Як справедливо стверджує В. Чернобровкіна, основу такої свободи становить зміст особистісного досвіду відносин зі світом, іншими людьми, собою, що охоплює чотири смислові елементи:

– позитивну життєву позицію (відображає емоційний аспект попереднього досвіду особистості, заснований на переживанні довіри, безпеки, надійності, визнанні власної цінності й значущості, цінності інших людей);

– стійку психологічну межу, засновану на досвіді диференціації особистістю Я та не-Я (забезпечує здатність не вступати у симбіотичні, залежні відносини, відокремлювати власні переживання та потреби від почуттів та очікувань інших людей, усвідомлювати сферу свого самовизначення й відповідальності);

– розвинену систему смислових одиниць досвіду (забезпечення усвідомлення діалектики впливу зовнішньої детермінації та самодетермінації на життя людини, життєстійкості, спроможності протистояти травматичним і руйнівним зовнішнім впливам, долати життєві труднощі, розв'язувати складні завдання, підтримуючи себе, зберігаючи дієздатність та активність);

– погляди та переживання, що відповідають екзистенційному світогляду (забезпечують можливість утримання рефлексивної позиції стосовно світу, себе та свого місця в ньому, збереження погляду на власне життя як цілісність, що базується на буденних цінностях) [14].

Свобода людини як суб'єкта полягає в тому, щоб стати особистістю, відмовитися від життя за зовнішніми принципами, вийти за межі себе, щоб бути самою собою і нести відповідальність за свій вибір перед самою собою. Визначаючи особистість через активність духу, творчий акт, М. Бердяєв наголошує на тому, що цей акт завжди несе в собі новизну, яка можлива лише завдяки свободі – "творчість – це творчість свободи, що містить у собі нічим не детермінований елемент, який і привносить новизну" [2]. Тобто особистість визначається творчою активністю, що сягає своїми витокami свободи. При цьому пріоритетне значення має саме внутрішня свобода. Адже зовнішні прояви активності людини можуть супроводжуватися внутрішньою пасивністю. Активність без внутрішньої свободи – пасивна, стимульована ззовні.

Важливим аспектом свободи є так звана свобода гносеологічна. Оскільки гносеологія – це теорія пізнання, під гносеологічною свободою мається на увазі здатність людини масштабно й успішно діяти завдяки пізнанню закономірностей навколишнього соціального і природного світу [7, с. 254]. Однак індивід живе в суспільстві, тому його свобода має враховувати свободу інших людей, корелюватися з ними. Отже, свобода має відносний характер, що набуває відображення у відповідальності особистості перед іншими людьми та суспільством у цілому. Залежність між свободою та відповідальністю прямо пропорційна: чим більше свободи надає людині суспільство, тим більша її відповідальність за використання цих свобод.

Стверджуючи, що набуття особистістю свободи становить аспект її духовного зростання, Л. Подоляк і В. Юрченко вважають, що внутрішня свобода виявляється у вільному обґрунтованому виборі та відповідальності за нього; свідомому прийнятті на себе обов'язку перед вищими цінностями; свідомому виборі способів реалізації своїх творчих потенційних можливостей [9].

Свобода – одна з традиційних проблем етики, що постає в контексті морального вибору, визначення умов, які забезпечують можливість такого вибору (наявність альтернативи), усвідомлення засад вибору, активності особистості під час його здійснення. Вибір завжди створює нову реальність, нове коло відносин, які відсутні до моменту його здійснення. Ці відносини можуть мати як позитивне, так і негативне значення для інших людей, повною мірою або частково відповідати інтересам одних людей і суперечити інтересам інших [4]. Отже, моральна відповідальність виникає внаслідок того, що вибір зачіпає інтереси інших людей, здатний стабілізувати деякі відносини, якщо знайдено правильний баланс поєднання різних інтересів, або навпаки, призводить до конфліктів, породжує напругу, руйнує міжособистісну взаємодію. Саме вибір, який забезпечується свідомістю та волею, виступає формою

виявлення свободи. Будь-яке рішення ухвалюється насамперед на рівні свідомості, а надалі реалізується за допомогою поінформованої волі. Вести мову про свободу вибору можна тоді, коли до нього підключені всі інтелектуальні та вольові здібності особистості, коли моральні вимоги узгоджуються з її внутрішніми потребами. Обмеження свободи вибору породжується заміною свідомості почуттями остраху або обов'язку, що викликаються зовнішнім примусом або сваволею, а волевиявлення особистості утруднено суперечностями між "хочу", "можу", "треба" [4].

Свою концепцію свободи особистості запропонував Е. Фромм, наголошуючи, що свобода визначає людське існування й змінюється залежно від міри усвідомлення людиною самої себе як незалежної істоти. Людське існування та свобода невіддільні одне від одного. Свобода починається тоді, коли в людини є можливість вибору. З цього приводу американський психолог пише: "Кайдани падали один за одним. Людина скинула ярмо природи і сама стала її володарем; вона зруйнувала владу церкви та абсолютистського панування. Ліквідація зовнішнього примусу стала не лише необхідною, а й достатньою умовою для досягнення бажаної мети – свободи кожної людини" [13, с. 107].

У цьому контексті цілком слушно уявляється думка Л. Соловйової про те, що збільшення доступної для людини свободи змінює й рівень її відповідальності. Усвідомлення відповідальності – це специфічний спосіб зв'язку людини і світу. Руйнування цього зв'язку може призвести до знищення самого життя, тоді як його зміцнення, навпаки, сприяє розширенню людських можливостей, розсуває межі свободи особистості [12].

Звідси доходимо висновку, що моральна відповідальність – це зворотний аспект вільно ухваленого рішення, природний результат свободи вибору. Бути вільним, самостійним означає бути відповідальним. Свобода та відповідальність перебувають у безпосередній залежності: чим більша свобода, тим більша відповідальність.

Рівень особистої відповідальності завжди конкретний. Він визначається характером вимог, які соціум висуває до особистості, можливостями, які надає для реалізації цих вимог, а також мірою свідомого використання наявних можливостей. Цей рівень має велике практичне значення. Відповідальність суттєво залежить від відповідності чи невідповідності діяльності людини інтересам суспільства, тобто від суспільного резонансу цієї діяльності. Відповідальною є така дія, яка здійснюється добровільно і співвідноситься з вимогами об'єктивної ситуації. Але саме в цьому набуває втілення свобода особистості. Відповідальність стає мірою свободи і навпаки – свобода є мірою відповідальності. Чим вища відповідальність людини у вигляді вимог, що висуваються до неї оточенням, тим більшими правами і можливостями вона має володіти для їх реалізації.

Керуючись у своїй поведінці вимогами об'єктивної ситуації, особистість керується також своїми внутрішніми спонуканими, настановленнями, цінностями. На цьому взаємозв'язку між внутрішнім і зовнішнім, об'єктивним і суб'єктивним у поведінці особистості наголошував ще Гегель, стверджуючи: "Яка людина зовнішня, тобто в своїх діях, така вона і внутрішня, і якщо вона лише внутрішня, якщо залишається в стані намірів, настроїв..., а її зовнішнє не тотожне внутрішньому, то одне так само беззмислове й порожнє, як і інше" [6, с. 234]. Внутрішні настановлення людини, її ціннісні орієнтації – найважливіший регулятор поведінки. Вони можуть відповідати вимогам об'єктивної ситуації або суперечити їй. Чим гармонійніше суб'єктивне та об'єктивне, тим більше поведінка людини відповідає суспільно необхідним зразкам, тим більше узгодження між свободою особистості та її відповідальністю.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок, що свобода – найважливіша передумова можливості людини самостійно формувати свої моральні принципи, визначати обов'язки, здійснювати моральний самоконтроль і моральну самооцінку своїх вчинків. Якщо позбавити людину свободи, з неї автоматично знімається будь-яка відповідальність за її дії, адже відсутність свободи свідчить, що людська поведінка запрограмована ззовні. Отже, свобода та відповідальність тісно взаємопов'язані. Відповідальність особистості можлива лише тоді, коли вона діє за своєю волею, тобто вільно. З іншого боку, свобода без відповідальності перетворюється на необмежену сваволю. Становлення моральної відповідальності особистості відбувається за умови

формування у неї прагнення до свободи. Йдеться передовсім про вільні вчинки і дії людини, тобто такі, що не залежать від зовнішніх причин і контролюючих інстанцій. Відповідно вчинки, які звершені особистістю самостійно, ніби розширюють межі її свободи. Усвідомлення свого життя як вчинку є початком формування себе як вільної і відповідальної особистості.

Перспективи подальшого дослідження полягають у встановленні взаємозв'язку таких категорій, як "моральна відповідальність" та "свобода совісті".

Література

1. Алексеев П. В. Философия : учеб. / П. В. Алексеев, А. В. Панин. – М. : Проспект, 1996. – 504 с.
2. Бердяев Н. А. О человеке, его свободе и духовности : избр. труды / Н. А. Бердяев. – М. : Моск. психол.-соц. ин-т : Флинта, 1999. – 312 с.
3. Бех І. Д. Сила переконання. Про моральне виховання школярів / І. Д. Бех // Рад. школа. – 1989. – № 3. – С. 55–60.
4. Борытко Н. М. Пространство воспитания: образ бытия : монография / Н. М. Борытко. – Волгоград : Перемена, 2000. – 225 с.
5. Власова О. І. Педагогічна психологія : навч. посіб. / О. І. Власова. – К. : Либідь, 2005. – 400 с.
6. Гегель Г. Ф. В. Сочинения : в 14 т. / пер. Б. Г. Столпнера ; под ред. М. Б. Митиной / Г. Ф. Гегель. – М.–Л. : Соцэкгиз, 1935.
Т. 1. – 1935. – 437 с.
7. Крапивенский С. Э. Социальная философия : учеб. для студентов гуманитар.-соц. специальностей вузов / С. Э. Крапивенский. – М. : ВЛАДОС : ИМПЭ им. А. С. Грибоедова, 2004. – 411 с.
8. Лаврентьева Г. П. Практична психологія для вихователя / Г. П. Лаврентьева, Т. М. Титаренко. – К. : ВІПОЛ, 1993. – 40 с.
9. Подоляк Л. Г. Психологія вищої школи : навч. посіб. для магістрантів і аспірантів / Л. Г. Подоляк, В. І. Юрченко. – К. : ТОВ "Філстудія", 2006. – 320 с.
10. Пузырев Е. В. Воспитание ответственности студентов / Е. В. Пузырев // Вісник Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут". Філософія. Психологія. Педагогіка. – 2013. – № 2. – С. 39–41.
11. Сартр Ж.-П. Стена : избр. произвед. / Ж.-П. Сартр. – М. : Политиздат, 1992. – 480 с.
12. Соловьева Л. С. [Електронний ресурс] / Любов Сергеевна Соловьева // Вестник Волгоградського гос. ун-та. Серия 7: Философия. Социология и социальные технологии. – 2012. – № 3. – Режим доступу:
<http://cyberleninka.ru/article/n/problema-svobody-i-otvetstvennosti-v-kontekste-sotsialnoy-modernizatsii>. – Назва з екрана.
13. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм ; общ. ред. и послесл. П. С. Гуревича ; перс. с англ. – М. : МНПП "ЭСИ", 1993. – 272 с.
14. Чернобровкіна В. А. Психологія особистісної свободи : монографія / В. А. Чернобровкіна. – Луганськ : Вид-во ДЗ "ЛНУ імені Т. Шевченка", 2012. – 458 с.